

Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin Yaşamı ve İlmî Kişiliği

The Life and Scholarly Personality of Muhammad b. Yûsuf al-Firyābī

Dr. Celalettin Alkan*

Geliş Tarihi/Received: 17.08.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 16.05.2025

Öz: Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (ö. 212/827) hicretin üçüncü asrında yaşamış ve daha çok hadis ve tefsir alanındaki yetkinliğiyle tanınmış bir âlimdir. Hadis çevreleri tarafından çoğunlukla "sika" kabul edilmektedir. Rivayet ettiği hadisler Kütüb-i Sitte'nin tamamına dahil olmuştur. Hemşehrîsi ve ülkemizde bilinirliği daha yüksek olan Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî'den (ö. 301/913) neredeyse bir asır önce yaşamıştır. Kaynakların sunduğu bilgiler çerçevesinde Türk olduğu bilinmektedir. Farklı disiplinlerdeki vukufiyeti, kulluğundaki samimiyeti ve çeşitli âlimlerle kurduğu bağlantılar bakımından ulemâ arasında saygınlık kazanmıştır. Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) en gözde öğrencilerinden biridir. Aynı zamanda ünlü hadis âlimi Buhârî'nin (ö. 256/870) en büyük hocalarındandır. Buhârî ilk gençlik yıllarını Firyâbî'nin yanında geçirmiştir. Bu yönüyle bazı kaynaklar onu "Şeyhül-Buhârî" diye anmaktadır. Eserlerinin tümü ve yazdığı tefsir zaman içerisinde kaybolmuştur. Ne var ki rivayetleri bugün pek çok esere dağılmış bir durumdadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Hadis, Firyâbî, Rivayet.

Abstract: Muhammad b. Yûsuf al-Firyābī (d. 212/827) was a scholar who lived in the third century of Hijrah and was mostly known for his competence in hadith and tafsīr. He is generally accepted as "sika" by hadith circles. The hadiths he narrated are included in the entire Qutub-i Sitta. He lived almost a century before his compatriot and better known in our country, Abu Bakr Ja'far b. Muhammad b. al-Hasan al-Firyābī (d. 301/913). Within the framework of the information provided by the sources, it is known that he was a Turk. He was respected among the scholars for his knowledge in different disciplines, his sincerity in his servitude, and his connections with various scholars. He was one of the most favourite students of Sufyān al-Sawrī (d. 161/778). He was also one of the greatest teachers of the famous hadith scholar al-Bukhārī (d. 256/870). Bukhārī spent his early youth with Firyābī. In this respect,

* Diyanet İşleri Başkanlığı, Edirne. <https://orcid.org/0009-0005-5025-1857>

some sources refer to him as "Shaykh al-Bukhārī". All of his works and the tafsir he wrote have been lost in time. However, his narrations are scattered in many works today.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Hadith, Firyâbî, Narration.

Giriş

Geçmişten günümüze pek çok âlim, Kur'ân ayetlerini anlayıp yorumlamak ve edindikleri bilgileri ileri kuşaklara taşımak amacıyla çaba sarf etmiştir. Böylelikle Kur'ân hükümlerinin hayata en doğru şekilde yansması hedeflenmiştir. Bu amaçla ilmî seyahatler yapılmış, ders halkaları kurulmuş ve kitaplar yazılmıştır. İşte bu gayede olan âlimlerden bir tanesi de makalemize konu edindiğimiz Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'dir.

Bu çalışmada Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin hayatı, kaynakların aktardığı bilgiler ölçüsünde ve çeşitli yönleriyle anlatılıp değerlendirilecektir. Konu "Yaşamı" ve "İlmî Kişiliği" şeklindeki iki ana başlık altında ele alınacaktır.

Araştırmalarımıza göre Firyâbî'nin hayatına yönelik Ali Osman Koçkuzu 1996 yılında Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde, "Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî" maddesini yazmıştır. Fakat bu maddenin dışında, aynı doğrultuda daha önce ülkemizde hazırlanan herhangi bir makale ya da lisansüstü çalışma bulunmamaktadır. Ayrıca söz konusu madde oldukça kısadır. Yurt dışında ise; 2005 yılında, Sudan İslâmî İlimler Üniversitesi'nin himayesinde, Sudanlı akademisyen Rukayye Osman Ahmed, مرويّات الفريابي الكبير في التفسير محمد بن يوسف بن واقد بن عثمان الضبي (Büyük Firyâbî'nin Tefsir Rivayetleri: Muhammed b. Yûsuf b. Vâkıd b. Osmân ed-Dabbiyy) adında bir doktora tezi hazırlamıştır. Bu çalışmaya ilaveten 2017 yılında, Suudî Arabistan'da, Muhammed b. Abdillâh b. Ali el-Hudayrî'nin yayımladığı الإمام المفسر محمد بن يوسف الفريابي ومنهجه (İmam, Müfessir Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî ve Tefsirindeki Metodu) başlıklı makale de hatırlanmalıdır. Ne yazık ki sözü edilen tez ve makale erişime kapalı durumdadır. Bundan dolayı tüm girişimlerimize rağmen maalesef bu çalışmalara ulaşamadığımızı belirtmeliyiz. Dolayısıyla nasıl bir muhtevada olduklarını bilememekte ve haklarında değerlendirme yapamamaktayız. Görebildiğimiz kadarıyla bunlardan başka yurt dışında herhangi bir çalışma söz konusu değildir. Bu açıdan bakıldığında Firyâbî'nin hayatının farklı boyutlarıyla yazılıp değerlendirilmesi, hicrî üçüncü asırda yaşamış bu âlimin tanıtılmasını sağlayacağı için önem arz etmektedir.

1. Yaşamı

Bu bölümde Firyâbî'nin ismi, doğumu, yaptığı seyahatler ve vefatı ele alınacaktır.

1.1. İsmi ve Doğumu

Kaynakların aktardığı bilgilere göre tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Vâkıd b. Osmân ed-Dabbiyy el-Firyâbî'dir.¹ 120/738² ya da 126/743-744 senesinde,³ Afganistan'ın Belh şehri yakınlarındaki Fâryâb isimli kasabada doğmuştur.⁴ Yaşadığı dönem itibarıyla tebe-i tâbiîn neslinin küçüklerindendir.⁵ Görüldüğü üzere doğum tarihine ilişkin bir ihtilaf söz konusudur. Firyâbî'nin doğum tarihi etrafında oluşan mevcut görüş ayrılıklarının, bu konuda bizzat kendisine nispet edilen rivayetlerle biyografi yazarlarının şahsi kanaatlerindeki farklılıktan kaynaklandığı düşünülmektedir.⁶

Firyâbî, kendinden söz edilen kaynaklarda ağırlıklı olarak “el-Firyâbî” nisbesiyle anılmıştır. Bunun dışında ona; doğum yeri olan Fâryâb kasabasına mensubiyetinden dolayı “el-Fâriyâbî”, “el-Fîryâbî”,⁷ künyesi bakımından “Ebû Abdillâh”,⁸ kabilesine nazaran “ed-Dabbiyy”,⁹ kökeninden ötürü “et-

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, ts.), 1/264.

² Ya'kûb b. Süfyan b. Cüvvân Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1974), 1/197.

³ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarabat: Dâiratü'l-Meârif, 1973), 9/57.

⁴ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Muallimî el-Yemânî (Haydarabat: Dâirati'l-Meârif, 1962), 10/206.

⁵ Müsâid b. Süleyman Tayyâr, *Mevsûatü't-tefsîri'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2018) 1/66.

⁶ Fesevî (ö. 277/890) ve Mizzî (ö. 742/1341) Firyâbî'nin 120/738 yılında dünyaya geldiğini kaydetmektedir. Bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/197; Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân Ebû'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 27/61. İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Sem'ânî (ö. 562/1166) ise eserlerinde bu tarihi 126/743-744 şeklinde nakletmektedir. Bk. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, 9/57; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206. Kısaca belirtmek gerekirse; 120/738 tarihinin 126/743-744 tarihine nazaran kaynaklarda daha fazla zikredilmesi, bu tarihin doğru olma ihtimalini artırmaktadır.

⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Mahmud İbrahim Zayed (Halep: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1977), 2/324.

⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez- et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Âvvâd (Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 2003), 15/401.

Türkî/et-Türkî el-Asl”¹⁰, hemşehrîsi olan âlimlerin yaşça en büyüğü olmasından dolayı “el-Firyâbî el-Kebîr”¹¹ ve Buhârî’ye hocalık yapan kişiler arasında olması nedeniyle de “Şeyhu’l-Buhârî”¹² denmiştir. Dikkat çektiğimiz bu kayıtlar onu bilhassa ülkemizde kendisinden daha çok tanınan Ca’fer b. Muhammed el-Firyâbî ile karıştırmamak bakımından son derece mühimdir. Zira kaynaklar her ikisinden de “el-Firyâbî” diye bahsetmektedir.

Firyâbî’nin dünyaya geldiği kasaba olan Fâryâb, hali hazırda Afganistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Afganistan’ın İslâm’la tanışması Hz. Osman’ın (ö. 35/656) son, Muâviye b. Ebî Süfyân’ın (ö. 60/680) ilk halifelik dönemlerine denk düşmektedir.¹³ Fâryâb ise Muâviye b. Ebî Süfyân devrinde fethedilmiştir. Fâryâb’tan önce Horasan civarını ele geçirmek için görevlendirilen Abdullah İbn Âmir’in (ö. 59/679) idaresindeki ordu evvela Nişâbûr, Herât ve Serahs’ı kontrolü altına almış, ardından da 30/651 yılında bir diğer komutan olan Ahnef b. Kays (ö. 67/686-687), Fâryâb’ı İslâm toprağı yaparak bu fethi perçinlemiştir.¹⁴ Taberî Fâryâb’ın fetih tarihini 32/653 olarak zikretmektedir.¹⁵ Bu tarihlerde henüz küçük bir yerleşim yeri olan Fâryâb’ın bağlı olduğu Belh bölgesinin büsbütün Müslümanlarca hâkimiyet altına alınması ise daha ileri bir tarihte vuku bulmuştur. Zira eldeki bilgiler ışığında Belh, 42/662-63 veya 43/664 yıllarında Kays b. Heysem (ö.?) ya da Abdurrahman b. Semüre (ö. 50/670) eliyle fethedilmiştir.¹⁶ Böylelikle Fâryâb ve içerisinde konumlandığı bölge hicretin ilk asrında tamamen Müslüman yöneticilerin idaresine geçmiştir. Hal böyle olunca Firyâbî’nin Türk asıllı olması akla aykırı gelmemektedir.

¹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Tezkiretü’l-huffâz*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 1/275.

¹¹ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn: Esmâü’l-müellifîn ve âsarü’l-mûsânnifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1951), 2/10.

¹² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2006), 8/291.

¹³ İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-nebeviyye ve ahhâru’l hulefâ*, thk. Seyyit Aziz Bey (Beyrut: el-Kütübü’s-Sekâfiyye, 1996), 2/508-509.

¹⁴ Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, 1988), 394; İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/509.

¹⁵ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu’r-rûsul ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü’l Fazl İbrâhîm (Mısır: Dâru’l-Meârif, 1967), 4/309.

¹⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 394-396.

Köklü bir tarihi arka plana sahip olan Fâryâb'ın,¹⁷ aynı zamanda zengin bir ilim havzası içerisinde bulunduğu hatırlatılmalıdır. Nitekim bu kasaba Firyâbî'nin yaşadığı dönemde Semerkand, Buhârâ, Nişâbûr, Merv, Tûs ve Belh gibi şehirlere olan yakınlığıyla tanınmaktadır. Söz konusu şehirler ise devrin ulemâsı için birer cazibe merkezi olan ilim ve kültür ocağıdır.¹⁸ Fâryâb'ın bu müstesna özelliği ileride Firyâbî'nin etrafındaki ulemâ ile kuracağı bağlantılar bakımından mühimdir. Öte yandan bu kasabadan şöhretli muhaddisler ve pek çok sahada öne çıkan âlimler yetişmiştir. Bunlardan bazıları¹⁹ bir müddet Dînever'de kadılık yaptığı ve ardından Bağdat'ta hadis meclisi kurduğu bilinen Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî,²⁰ Kudüs'te yaşayan İbrahim b. Muhammed el-Firyâbî el-Makdisî (ö.?)²¹ ve Vekî' b. Cerrâh'tan (ö. 197/812) yaptığı nakillerle tanınan Hasan b. Muhammed Ebü'l Abbâs el-Firyâbî'dir (ö.?).²² Ayrıca “Sadrü'l-hükemâ”, “Melikü'l-kelem” gibi lakaplarla meşhur olan ve Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'u (ö. 590/1194) öven şiirler kaleme alan şair Zahîr-i Fâryâbî de (ö. 598/1201) Fâryâblıdır.²³ İşte bütün bu zikredilen şahsiyetler içerisinde Firyâbî, bölgenin en meşhur âlimidir.²⁴

Fâryâb günümüzde Afganistan'ın kuzeybatısında bulunan bir vilayettir. Vilayetin merkezi ise Meymene şehridir. Bu şehir 14 ilçeye sahiptir. Fâryâb'ın kuzeyinde Türkmenistan, doğu ve güneydoğusunda Sari-Ful bulunmaktadır. Güneyinde Gur ili, Kuhistan ilçesi ve Qaisar Ovası yönünden

¹⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 115.

¹⁸ Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî, *Merasiidü'l-ittıla' alâ esmâ'il-emkine ve'l-bikâ'* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), 1/456-457.

¹⁹ Faryâb'tan çıkan âlimlerden bazıları için bk.: Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *Tebşiru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebeh*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 3/1107.

²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206. Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî hakkında ülkemizde bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Hanifi Ceylan, *Ebû Bekr Ca'fer B. Muhammed el-Firyâbî ve Hadis İlmindeki Yeri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012)

²¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/207.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Âvvâd (Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 2002), 8/427.

²³ Mehmet Atalay, “Zâhr-i Fâryâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 45/86-87.

²⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

Badgis ili ile sınırı vardır. Fâryâb'ın nüfusu ise hali hazırda yaklaşık bir milyon civarındadır. Toplum büyük ölçüde aşiret toplumdur. Eyalette yaşayan başlıca etnik gruplar Özbek, Tacik, Peştun ve Hazara'dır. Bölgede zaman zaman Özbekler ve Peştunlar arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde etnik çatışmalar yaşanmıştır. Fâryâb'ın genelinde ve etrafında bulunan yerleşim birimlerinde Dari, Özbeki, Peştuca ana dilleri konuşulmaktadır.²⁵

1.2. Yolculukları

Müslümanlar İslâm'ın ilk dönemlerinden beri Kur'ân öğrenimine önem verdikleri gibi hadis öğrenimine de önem vermişlerdir. Zira Hz. Peygamber'in hadisleri İslâm'ın Kur'ân-ı Kerim'den sonraki ikinci önemli kaynağıdır.²⁶ Bu nedenle İslâm âlimleri hadisleri öğrenip kaydetmek konusuna ihtimam göstermiş, Medine-i Münevvere başta olmak üzere pek çok şehre “rihle” denilen seyahatler yapmışlardır.²⁷ Firyâbî de bu gaye ile yolculuklar yapan İslâm âlimlerinden biridir. Seyahatlerine hangi yılda ve kaç yaşındayken başladığı net olarak bilinmemektedir. Fakat yaşamı boyunca yanında en çok zaman geçirdiği kişi Süfyân es-Sevrî'dir. Sevrî'nin ise 161/778'de²⁸ vefat ettiği bilinmektedir. Bu tarihte Firyâbî daha kırklı yaşlarını yeni idrak ediyor olmalıdır. Bu veriden yola çıkarak Firyâbî'nin memleketinden oldukça genç bir yaşta ayrılarak ilim yolculuğuna başladığı söylenebilir.²⁹

Kaynakların aktardığı bilgilere göre Firyâbî, Evzâiyye mezhebinin kurucusu Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî'den (ö. 157/774) hadis almak için Beyrut'a ve Şam'a gitmiştir.³⁰ Ayrıca onun Mekke'de bulunduğu ve buradayken farklı kişilerden hadis alıp aktardığından bahsedil-

²⁵ Khal Mohammad Baba Bay, *Meymene (Faryab/Afganistan) Bölgesinin Etnobotanigi ve Tarımsal Biyoçeşitliliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2018), 13.

²⁶ Ebû Muhammed Yûsuf b. Ya'kûb b. İsmâîl el-Kâdî el-Ezdî, *Keyfe neteâmelü mea's-sünneti'ne-nebebiyye* (Amerika: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, ts.) 34.

²⁷ Subhî es-Sâlih, *Ulûmü'l-hadis ve mustalahuhû* (Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, ts.), 1/53; Mustafa es-Sibâî, *es-Sünnetü ve mekânetühâ fi't-teşrî'l-İslâmî*, (Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzi'i ve't-Terceme, 2017), 77-78.

²⁸ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefâyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 2/291.

²⁹ Koçkuzu, “Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî”, 16/146.

³⁰ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garamel-Ömerî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 56/322.

mektedir. Sevrî ile tanışıklığı Mekke'de yaşadığı bu zaman zarfı içerisinde gerçekleşmiştir. Firyâbî Sevrî ile klasik bir hoca-öğrenci ilişkisinden öte, sıkı bir dostluk kurmuştur.³¹ Birbirlerine borç alıp vermişler,³² birlikte seyahat etmişlerdir. Firyâbî Sevrî'nin yanında ya da hemen yakınında kalmış,³³ aktardığı hadislerin çoğunu ondan almıştır.³⁴ Kendisine dayandırılan bir sözde Sevrî'nin onu ve aynı dönemde ilim tahsil ettikleri diğer öğrencileri tehec-cüd namazına kaldırdığını ve “*Kalkın ey gençler! Gençliğiniz varken namaz kılın.*” dediğini aktarmaktadır.³⁵ Firyâbî herhangi bir konuda karar alırken Sevrî ile istişare etmeyi ihmal etmemiştir. Böyle bir esnada Sevrî'ye Mekke'de bunaldığı için Fâyâb'a dönmeyi arzuladığını haber vermiştir. Sevrî ise onu yanından ayırmak istememiş ve kalması için ikna etmeye çalışmıştır. Firyâbî bunun üzerine, “*Öyleyse daha önce de bahsettiğin gibi Kûfe'ye gitmemiz benim açımdan en sevimli bir iştir.*” şeklinde bir cevap vermiştir. Bu olayın ardından Sevrî ile ilim hayatında bir diğer önemli şehir olan Kûfe'ye gitmiştir.³⁶ Firyâbî'nin burada hatırı sayılır bir üne kavuştuğu düşünülmektedir. Zira bir süre sonra Kûfe'de bulunan önemli tefsir âlimleri içerisinde adı anılır olmuştur.³⁷ Firyâbî'nin seyahatlerindeki bir başka durak Mısır olmuştur. Nitekim Mısırlı tarihçi İbn Yûnus (ö. 347/958), Firyâbî'nin Mısır'a geldiğini ve buradaki hadis talebesine hadis yazdığını söylemektedir.³⁸ Firyâbî ömrünün sonlarına doğru Kaysâriyye'ye³⁹ yerleşmiş ve vefatına dek burada yaşamıştır. Kaysâriyye o devirde Filistin'de bulunan bir sahil kasa-

³¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/536-537.

³² Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1999), 1/196-197.

³³ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/719.

³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/289; Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, thk. Muhammed Said Ömer İdris (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1988), 2/472.

³⁵ Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, *Safahâtün meşraka min hayâtî's-selef: Süfyân es-Sevrî* (Medine: Dâru'l-Hudayrî, ts.), 116.

³⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/197-198, 719; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 56/327-328.

³⁷ Ziyâd Muhammed Mansûr, *et-Tabakâtü'l-kübrâ: el-Kismü'l-mütemmim litâbiî ehli'l-Medîneti ve min ba'dihim* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1987), 25.

³⁸ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 56/326.

³⁹ Kaysâriyye/كيسريّة o dönemde Şam bölgesine dahildir. Burası imlasındaki benzerlik nedeniyle ülkemizdeki Kayseri/كيسريّة ile (Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 3/139), ya da bölgesel yakınlığından dolayı Fâyâb'ın ilçesi olan

basıdır. Bu küçük kasaba, Firyâbî'nin burada bulunduğu zaman zarfında ilim ehlinin ilgi odağı olmuştur. İslâm coğrafyasının çeşitli ülke ve şehirlerinde yaşayan pek çok insan, kendi zamanlarının bu şöhretli âliminden ders almak ve ona sorular niyetiyle Kaysâriyye'ye gelmiştir. Ancak insanları Firyâbî'ye çeken şey yalnızca onun ilmi değildir. Zira Firyâbî'yi üne kavuşturan unsurların başında Süfyân es-Sevrî'nin öğrencisi ve dostu olması gelmektedir. Bu özelliğinden kaynaklı olarak Sevrî'nin hayatına dair malumat almak isteyenler Firyâbî ile görüşmek istemiştir. Ahmed b. Hanbel de bu amaçla Mekke'ye gelmiş, burada Firyâbî ile tanışmış⁴⁰ ve ondan hadis almıştır.⁴¹ Firyâbî Kaysâriyye'ye yerleşince de onunla tekrar görüşmenin yollarını aramıştır. Bir keresinde Firyâbî'yi ziyaret etmek için çıktığı bir yolculukta Hıms'ta konaklayıp buradaki hadis talebesine ders vermiştir. Ardından hareket edip tam Kaysâriyye'ye yaklaştığı esnada Firyâbî'nin vefat ettiğini öğrenmiştir. Firyâbî'nin vefatı Ahmed b. Hanbel'i derin bir üzüntüye sevk etmiştir. Kederinin sebebini soranlara da Sevrî'nin dostu olmasından dolayı, Firyâbî'nin kaybının üzüntü verici bir hadise olduğunu söylemiştir.⁴² Bu olay Firyâbî'nin Sevrî ile tanışıklığının ulemâ için taşıdığı anlamı gösteren güzel bir örnektir. İlim ehli Firyâbî'yi, Sevrî'nin hayatının detaylarını kendisinden öğrenebilecekleri canlı bir kaynak olarak görmüştür. Firyâbî'nin bu özelliğinin yanı sıra halk arasında anlatılan bazı hadiseler, insanların alakalarını Firyâbî'ye yöneltmiş olmalıdır. Zira kimileri rüyalarında Hz. Peygamber'i gördüklerini ve bizzat onun tavsiyesiyle Firyâbî'ye öğrenci olmak için geldiklerini söylemişlerdir. Örneğin bir defasında fazıl bir Müslüman Abdürrezzâk es-San'ânî'den hadis almak için Yemen'e gitmiş ancak San'ânî bu zatın talebini reddetmiştir. Daha sonra bu kişi rüyasında Hz. Peygamber'e San'ânî'yi şikayet etmiştir. Hz. Peygamber de ona,

Kaysâr/يَصَار ile karıştırılabilmektedir. Firyâbî'nin yaşadığı kasaba bu iki şehir değil; hali hazırda İsrail'in sınırları içerisinde bulunan, Tel Aviv ve Hayfa şehirlerinin arasında konumlanan Kaysâriyye, güncel adıyla Kaysaria/Caesarea'dır.

⁴⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/401-402.

⁴¹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarâbât: Dâîratü'l-Meârif el-Osmâniyye, 1952), 8/119-120.

⁴² Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvaz ve Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 469; Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dımaşkî, *el-Maksadü'l-erşed fî zikri ashâbi'l-İmâm* Ahmed, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1990), 1/193-194.

“Ka‘nebî’den Malik b. Enes’in Muvattâ’sını dinlemek için Medine’ye, Süfyân es-Sevrî’nin kitaplarını Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî’den dinlemek için de Şam’a git.” demiştir. San’ânî bu rüyayı işitince ağlamıştır.⁴³ Bu hadiseyi hicrî üçüncü asır muhaddislerinden Ali b. Abdülazîz (ö. 286/899) anlatmaktadır. Firyâbî sayılan tüm bu etkenlerden ötürü, halkın büyük hürmetini kazanmıştır. Öyle ki bazı kaynaklarda “Şeyhu’s Şâm/Şam’ın üstadı” diye anılmıştır.⁴⁴

Sonuç olarak -seyahat sıralaması tam olarak bilinmemekle birlikte- Firyâbî yolculuklarında Fâryâb’tan çıkarak; Mekke’ye, Kûfe’ye, Beyrut’a, Şam’a, Mısır’a ve Kaysâriyye’ye gitmiştir. Buna göre Firyâbî, hadis öğrenebilmek için 9.000 kilometreden fazla bir mesafeyi kat etmiştir.

1.3. Vefatı

Firyâbî seksenli yaşlarının sonlarında ya da doksanlı yaşlarının başlarında vefat etmiş olmalıdır. Bu bilgidен hareketle onun uzun bir ömür sürdüğü anlaşılmaktadır. Her ne kadar daha önce belirttiğimiz üzere zaman zaman Fâryâb’a dönmek istemişse de seyahatlerinin ardından memleketine bir daha dönmemiştir. O Kaysâriyye kasabasında, Rebûlevvel 212/827⁴⁵ (Hazarın 827) ya da 213/828⁴⁶ tarihinde vefat etmiştir. Biyografi yazarları Firyâbî’nin vefat tarihi olarak daha çok 212/827 tarihini kaydetmektedir. Araştırmamız boyunca tespit edebildiğimiz kadarıyla Firyâbî’nin vefatına ilişkin bunlardan başka bilgi bulunmamaktadır.

2. İlmî Kişiliği

Firyâbî, yaşamı boyunca yaptığı seyahatler vesilesiyle pek çok âlimle tanışmıştır. Çalışmamızın bu kısmında Firyâbî’nin diğer İslâm âlimleriyle kurduğu etkileşimler incelenecektir.

⁴³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 56/332.

⁴⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/292.

⁴⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/264; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/402; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, thk. Ahmet el-Arnavut et-Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 5/159.

⁴⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 10/260.

2.1. Hocaları

İlgili kaynaklarda yaptığımız tarama ve araştırmalarımıza göre Firyâbî 37 kişiden hadis almıştır.⁴⁷ Hocaları ağırlıklı olarak Kûfelidir. Bu durum onun Kûfe’de ciddi bir öğrenim gördüğüne işaret etmektedir. Bu açıdan Kûfe şehri, Firyâbî’nin ilmî hayatında belirgin bir konum işgal etmektedir.

Hocaları arasında en çok öne çıkanlar Evzâî, Süfyân es-Sevrî ve Zâide b. Kudâme’dir. Daha önce de dile getirdiğimiz gibi Firyâbî Evzâî’den Şam ve Beyrut’ta hadis almıştır. Sevrî ise Firyâbî’nin hayatındaki en önemli şahsiyetlerden biri olmuştur. Zira Firyâbî onunla Mekke’de tanışmış, ona öğrencilik yapmış, birlikte Kûfe’ye gitmiştir. Mekke’de Sevrî’nin kaydettirdiği hadisleri Kûfe’de ona kontrol ettirmiştir. Sevrî’nin yanında kalmayı memleketine dönmeye tercih etmiştir.⁴⁸ Firyâbî, Sevrî’den hadis dinleyip kaydetmek konusunda son derece titiz davrandığı için Buhârî onu Sevrî’nin en iyi öğrencileri içerisinde zikretmektedir.⁴⁹

Firyâbî, Buhârî’yi haklı çıkaracak şekilde hocası ile arasında geçen şöyle bir olay anlatmaktadır: “Kûfe’ye gittiğimizde Süfyân es-Sevrî bana hadis yazdırdı. Bazen, ‘Ben falanca şeyhten hadis almaya gitmeyi arzuluyorum. İstersen sen de gel.’ derdi. Ben de ‘Sen git, hadisleri dinle, döndüğünde bana ondan rivayette bulunursun.’ derdim. O da bu şekilde yapardı.”⁵⁰

Fesevî’nin eserine aldığı bu konuşmayı aktaran İsa b. Muhammed (ö. 292/906), Buhârî’nin değerlendirmesini biraz daha ileriye taşıyarak, Firyâbî’nin semâ yönünden Sevrî’den hadis alan bütün öğrencilerden daha iyi olduğunu bildirmektedir.⁵¹ Kaynaklarda anlatılan bu bilgiler, Firyâbî’nin

⁴⁷ Bu kişilerin listesi için bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 1/264; Sem’ânî, *el-Ensâb*, 10/206; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 56/326; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 27/53; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, thk. Ali Muhammed El Begâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1963), 4/71; Zehebî, *Siyeru a’lâmî’n-nübelâ*, 8/289-290; Zehebî, *el-Muğnî fi’l-duafâ*, thk. Nüreddîn İtr (Katar: Dâru İhyâî’t-Türâs, ts.), 2/542; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-tehzîb*, 9/535-536.

⁴⁸ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve’l-esmâ*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, (Medine: İmâdetü’l-Bahsü’l-İlmî bi’l-Câmiati’l-İslâmiyye, 1984), 1/500; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dimaşkî, *el-A’lâm: Kâmüsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-‘Arab ve’l-müsta’rebin ve’l-müsteşrikin* (Beyrut: Dâru’l-İlm, 2002), 7/148; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâî’t-Türâs, ts.), 12/140-141.

⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 27/56-57.

⁵⁰ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, 1/719.

⁵¹ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, 1/719.

Sevrî'den rivayette bulunan diğer kişilere nazaran ne denli önde olduğunu göstergesidir.

Firyâbî hocası Sevrî'ye olan muhabbet ve bağlılığının yanında onun görüşlerine en çok vakıf olan kişilerden biridir. Bir defasında Süfyân b. Uyeyne'ye bir mesele sorduğu, onun cevaplama üzerine de “*Süfyân es-Sevrî bunun tam tersini söylüyor.*” diye karşılık verdiği bilinmektedir. Bu olayda Uyeyne Firyâbî'ye cevaben, “*Gözlerin ondan başkasını görmüyor.*” demiştir.⁵²

Firyâbî'nin meşhur hocalarından bir diğeri olan Zâide b. Kudâme'ye gelince, Firyâbî'nin bu ondan nerede ve ne zaman hadis aldığı net olarak bilinmemektedir. Ancak Zâide b. Kudâme Kûfelidir.⁵³ Bu durum Firyâbî'nin Zâide b. Kudâme'den Kûfe'de hadis almış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

2.2. Öğrencileri

Araştırmalarımıza göre Firyâbî 57 kişiye hadis nakletmiştir.⁵⁴ Kendisine öğrencilik yapan âlimlere bakıldığında, onların Firyâbî'den hadis dinlemek için çeşitli coğrafyalardan geldiği anlaşılmaktadır. Bu kişiler arasında Firyâbî'nin hemşehrisi olan Fâryâblı hadisçiler de vardır. Onların Firyâbî'yi takip etmeleri, Firyâbî'nin memleketinde tanınmış ve saygı duyulan bir âlim olduğuna işaret etmektedir.

Firyâbî'nin öğrencileri arasında en meşhur olanlar Ahmed d. Hanbel ve Buhârî'dir. Daha önce belirttiğimiz gibi Ahmed b. Hanbel, Firyâbî ile Mekte'de karşılaştığını ve ondan hadis öğrendiğini bildirmektedir. Buhârî'nin haber verdiğine göre ise Ahmed b. Hanbel sonraları Firyâbî ile bir kez daha görüşmek istemişse de buna imkân bulamamıştır. Zehebî'nin ifade ettiğine göre Ahmed b. Hanbel Firyâbî için “salih bir insan” demektedir.⁵⁵

Buhârî'nin ise Firyâbî'den Şam'da bulunduğu sırada hadis yazdığı bilinmektedir. Zehebî'nin yaptığı tarihlendirmeye göre Firyâbî, Abdullah b. Mübârek'le birlikte Buhârî'nin dördüncü tabakadaki hocalarından olmalıdır.⁵⁶ Buhârî ile hocası Firyâbî arasında 18 yaş vardır. Buhârî, Firyâbî'nin vefatından sonra 44 yıl daha yaşamıştır.

⁵² Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî, *Tefsîru's-Sevrî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 12.

⁵³ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 9/274-276; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 3/306.

⁵⁴ Firyâbî'den hadis nakledenlerin listesi için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/119; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/53-55; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/535-536.

⁵⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 8/289-290.

⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/82.

Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde kaydettiği bilgilere göre, Buhârî'nin hocası ile tanışması oldukça genç yaşlarına denk düşmektedir. Buhârî, Firyâbî'nin yanında kaldığı süre boyunca var gücüyle ilmî düzeyini artırmak için çabalamıştır. Zira Bağdatlı âlim Muhammed b. Ebî Itâb Hasan el-E'yun (ö. ?), Firyâbî'nin kapısında, Buhârî'den hadis yazdıkları esnada Buhârî'nin yüzünde henüz sakal bile olmadığından, kendisinin ise 17 yaşında olduğundan bahsetmektedir.⁵⁷ Muhammed b. Ebî Hâtim'in (ö. 354/965) bildirdiğine göre ise, Buhârî'nin arkadaşlarından Hânie b. Nadr (ö. ?), Buhârî ile Şam'da Firyâbî'nin yanında kaldıklarını, bazen oyun oynamak ve dut yemek için gezintiye çıktıklarını ancak Buhârî'nin onlara katılmayarak daima ilimle meşgul olduğunu anlatmaktadır.⁵⁸

2.3. Âlimlerin Firyâbî Hakkındaki Değerlendirmeleri

Firyâbî hakkında pek çok İslâm âliminin görüş ve kanaatleri mevcuttur. Bu kapsamda ondan bahsedenler az da olsa Firyâbî'yi yermiş, fakat çoğunlukla övmüştür. Sözünu ettiğimiz ve birazdan aktaracağımız değerlendirmeler bütüncül bir şekilde ele alındığında Firyâbî'nin ilmî yönünün ne denli güçlü olduğu rahatlıkla anlaşılabacaktır.

Firyâbî'den bahseden bazı kaynaklar onu; “Şeyhu'l-İslâm”,⁵⁹ “Şeyhu's Şâm”,⁶⁰ “imam”, “âlim”,⁶¹ “konumu yüce bir âlim”,⁶² “hadis âlimi”,⁶³ “müfessir”,⁶⁴ “hafız” ve “fakih”⁶⁵ gibi sıfatlarla tanıtmaktadır. Bu sıfatlar onun farklı disiplinlerdeki kabiliyetlerini ve genel halk kitlesinin kendisine olan teveccühünü yansıtmaktadır. Bir başka açıdan Firyâbî zaman zaman “Süf-yân es-Sevrî'nin dostu”⁶⁶ ve “A'meş'i gören”⁶⁷ diye de tanıtılmıştır. Diğer âlimlerle kurduğu bağlantılar üzerinden kazandığı bu etiketler, Firyâbî'nin meşhur olmasını sağlamıştır.

⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/84.

⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/86.

⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/289.

⁶⁰ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/292.

⁶¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 5/159.

⁶² Halîlî, *el-İrşâd*, 2/472.

⁶³ Zirîklî, *el-A'lâm*, 7/148.

⁶⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 12/140.

⁶⁵ Zirîklî, *el-A'lâm*, 7/148; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 12/140-141.

⁶⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 56/324.

⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/90.

Firyâbî tek bir alanda ihtisas yapmış bir âlim değildir. O, bu konuda gördüğü bir rüyadan bahsetmektedir. Bu rüyaya göre bir gün tüm üzüm çeşitlerinin olduğu bir bağa girdiğini, beyaz üzüm dışında bu bağdaki üzümlerin hepsinden yediğini ancak beyaz olandan bir parça bile yiyemediğini anlatmaktadır. Bunu hocası Sevrî'ye sorduğunda Sevrî'nin, “*Senin ferâiz dışında bütün ilimlerden payın olacak ancak ferâizi öğrenemeyeceksin. Çünkü o ilimlerin cevheridir. Tıpkı beyaz üzümün diğer üzümlerin cevheri olduğu gibi.*” dediğini söylemektedir. İlerleyen zamanlarda Firyâbî'yi görenler, bu rüyanın gerçekleştiğini ve Firyâbî'nin gerçekten de ferâizi öğrenemediğini anlatmışlardır.⁶⁸

Naklettiği rivayetlerin güvenilirliği konusunda İclî (ö. 261/875),⁶⁹ Nesâî⁷⁰ ve İbn Ebî Hâtim Firyâbî'nin “sika” olduğunu vurgulamaktadır. Firyâbî ile aynı çağda yaşamış Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 265/879), hadisçilik konusunda Firyâbî'nin Yahyâ b. Yemân'dan (ö. 189/805) evlâ olduğunu söylemektedir.⁷¹ Bunlara ilaveten Safedî onun “sika” ve “sadûk” olduğunu belirtmektedir.⁷² Bu olumlu kanaatlerin yanı sıra elbette Firyâbî'nin eleştirildiği konular da olmuştur. Örneğin İbn Adî (ö. 365/976) onu temelde iki konuda eleştirmiştir. Bunlardan birincisi Firyâbî'nin aktardığı, “*Burunda kıl çıkması cüzzaama karşı güvencedir.*”⁷³ şeklindeki rivayet hakkındadır. İbn Adî'ye göre bu rivayetin aslı yoktur ve bu batıl bir rivayettir. İkincisi ise Sevrî'den sadece kendisinin naklettiği çok fazla rivayet bulunmasıdır. İbn Adî yine de bu tenkitlerine rağmen Firyâbî'nin “sadûk” ve “lâ bes'e bih” mertebesinde olduğunu kanidir.⁷⁴

⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/59-60.

⁶⁹ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Târîhu's-sikât* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Bâz, 1984), 416.

⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/57.

⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/120.

⁷² Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 5/159.

⁷³ Bk. “الْجَذَامُ مِنَ الْأَفْ فِي الشَّعْرِ نَبَاتٌ”, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Ebû Muâz Târik b. Avazullah-Ebû'l-Fazl Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 1/208.

⁷⁴ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/468-469; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/59. Zehebî, Firyâbî'nin Sevrî'den naklettiği bazı rivayetlerde tek kalışını Firyâbî'nin hocası ile olan dostluğuna vurgu yaparak açıklamaktadır. Bu doğrultuda İbn Adî'ye cevaben, “Çünkü o, Süfyân gibi bir ilim denizine bir müddet arkadaşlık yapabilmiştir. Bu sebeple bazı rivayetlerde tek kalması yadırganmamalıdır.” demektedir. Bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 4/72.

Bağdat ulemasının bir kısmı ise Firyâbî'nin Sevrî'den naklettiği 500 hadisi hatalı naklettiğini iddia etmiştir.⁷⁵ Firyâbî ayrıca, ravilerinden biri olan Mücahid b. Ferkad'ın zayıf bir ravi olması ve bu şahıstan münker bir hadis rivayet etmesi yönüyle yerilmiştir.⁷⁶ Tüm bu eleştirilere rağmen hadis otoritelerinin geneli Firyâbî'nin "sika", bir kısmı ise "sadûk" ya da en azından "lâ be'se bih" mertebesinde olduğunu söylemiştir.

Firyâbî yalnız ilmiyle değil, aynı zamanda örnek yaşantısı ve kulluğuyla da sevilen bir kimse olmuştur. İbn Hibbân onun için, "Allah'ın en hayırlı kullarından biri" demektedir.⁷⁷ Bazı kaynaklar Firyâbî'yi "verâ sahibi bir insan", "zâhid",⁷⁸ "abid" ve "fazilet sahibi"⁷⁹ olarak anmaktadır.⁸⁰ Çağdaşı Abdülmelek b. Zencûye (ö. 258/872) Firyâbî'yi anlatırken, "*Firyâbî'den daha verâ sahibi birini görmedim.*" ifadelerini kullanmaktadır.⁸¹

Firyâbî kendi devrinde dualarının çokça kabul edilmesiyle de meşhur olmuştur. Öğrencisi Muhammed b. Sehl b. Asker'in anlattığına göre bir yağmur duasında Firyâbî dua etmek için ellerini kaldırmış ve henüz ellerini indirmeden yağmur yağmaya başlamıştır.⁸²

Halka ve dönemin âlimlerine Firyâbî'yi sevdiren şeylerden bir diğeri ise, onun devlet adamlarından uzak yaşantısı ve dünyalık makamlara tamah etmeyişi olmalıdır. Bu bağlamda bir defasında kendisinden nasihat isteyen öğrencisi Ahmed b. Yûsuf es-Sülemî'ye, "*Allah'a karşı takvalı olmanı, sünnete yapışmanı ve idarecilerden uzak durmanı tavsiye ederim.*" demiştir.⁸³ Firyâbî

⁷⁵ İclî, *Târîhu's-sikât*, s. 416; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XXVII, 59.

⁷⁶ Zehebî, *el-Muğnî*, 2/542.

⁷⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/57.

⁷⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 5/159.

⁷⁹ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 59.

⁸⁰ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/71.

⁸¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 8/289-290.

⁸² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/290-291.

⁸³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/402. Rey Emiri Sürrî b. Muâz (ö. ?) bu konuda şöyle bir olay anlatmaktadır: "*Bir gün Abdullah b. Tâhir'in ordusunda komutan olan babam ve ben bir seferdedik. Ben o zamanlar çocuktum. Bir ara Abdullah b. Tâhir Şam tarafına yöneldi. Ramazan ayındaydık. Şam'a yaklaşıncâ Abdullah b. Tâhir bize 'Burada bir âlim var. Ona sefer esnasında oruç tutup tutmayacağımız hakkında soru soralım mı?' dedi. Ordudan bazıları 'Şu yakınlarda Süfyan es-Sevrî'nin dostu Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî var, ona soralım.' dediler. Bunun üzerine Abdullah b. Tâhir ordusunu Firyâbî'nin kapısına kadar götürdü. Abdullah b. Tâhir'in adamlarından iki tanesi Firyâbî'nin kapısını çalıp beklediler. İçeriden Firyâbî'nin hizmetinde bulunan bir cariye çıktı. 'Şeyhe Emir'in kapıda beklediğini söyleyin.' dediler. Cariye içeriye girdi ve aradan uzun bir süre geçti. Çıktı-*

hayatı boyunca kuşandığı ağır başlı tavırla devlet ricaline karşı daima mesafeli bir duruş sergilemiştir.

2.4. Mezhebi

Görebildiğimiz kadarıyla kaynaklarımız Firyâbî'nin mezhebine dair açıklayıcı bilgiler sunmamaktır. Fakat onun bidat ehli, Ehl-i sünnet karşıtı olan kişi ve gruplardan hadis nakletmemeye özen gösterdiği hatta onlara tepkisel yaklaştığı bilinmektedir. Bu bağlamda İbn Asâkir (ö. 571/1176), Buhârî'nin bizzat gördüğünü söylediği bir olay aktarmaktadır. Buna göre Firyâbî, Mürcie mezhebinden bir zümreyi kendisiyle görüşmek için geldikleri esnada huzurundan kovmuştur. Bu kişiler ancak tövbe ettikten sonra Firyâbî ile görüşebilmişlerdir. Öte yandan naklettiği tefsir rivayetleri içerisinde Hariciler aleyhine olan bilgiler,⁸⁴ Firyâbî'nin Harici anlayışın da görüş ve düşüncelerinden uzak olduğuna işaret etmektedir.

Firyâbî'nin mensup olduğu mezhebin ne olduğu konusunda değerlendirmeye müsait olan bir diğer bilgi Ahmed b. Abdullah el-İclî'den (ö. ?) gelmektedir. Buna göre İclî bir gün Firyâbî'ye, “Hz. Lokman mı yoksa Hz. Ebû Bekir mi evlâdır?” diye bir soru sormuş, o da “Böyle bir soruyu ilk kez senden duyuyorum. Elbette Ebû Bekir evlâdır.” demiştir.⁸⁵ Firyâbî bu cevabıyla Ehl-i sünnet'in en belirgin vasıflarından biri olan sahabeye hürmet konusundaki hassasiyeti izhar ediyor gibidir. Ancak ulaşabildiğimiz kadarıyla bu konudaki en açık bilgi, kendi ağzından öğrencisi Buhârî'nin naklettiği sözler olmuştur. Zira Buhârî'nin bildirdiğine göre Firyâbî, “Kim ‘Allah kesinlikle arşın üzerinde değildir.’ derse kafir olmuştur. Kim Mûsâ'nın Allah'la konuşmadığını iddia ederse kafir

ğında ‘Şeyh Emir’in ne için geldiğini soruyor.’ dedi. Emir’in adamları bu kadar bekletildikten sonra böyle bir soruyla karşılaşmaktan ötürü çok kızdılar ancak Emir onlara sakin kalmaları konusunda bir işaretle bulundu. Sonra adamlar ‘Biz ordumuzla sefer halindeyiz. Oruçlarımızı tutup tutmamak hakkında şeyh bize ne tavsiyede bulunur?’ dediler. Cariye içeri girip tekrar çıktığında Firyâbî'nin, ‘Eğer siz Allah’a taat yolunda bir seferdeyseniz oruç tutup tutmamak konusunda muhayyersiniz. Yok eğer Allah’a karşı günah işlemek üzere bir seferdeyseniz isyan ile orucu bir araya getirmeyin (günah ve oruç bir arada olmaz).’ dediğini söyledi. Elçiler Emir’e döndüklerinde Emir, (Firyâbî'nin bu vakur hali karşısında) ‘Şu izzet var ya, işte bu bizim kuşanamadığımız şeydir.’ dedi.” Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/260-262.

⁸⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 9/689.

⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/58; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/290; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 56/322.

olmuştur.” demiştir.⁸⁶ Bu sözler ayetlerin lafızlarına önem veren ilk Selefi anlayışın sahip olduğu kabullerin bir yansıması gibi görünmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse Firyâbî, Selef itikadına sahip, Ehl-i sünnet çizgisinde bir âlimdir.

2.5. Eserleri

Firyâbî'nin eserlerinden hiçbirisi günümüze ulaşamamıştır. Kaynaklarda kendisine ait olduğu söylenen eserler ise şöyledir:

1. *Tefsîrû'l-Kur'ân*:⁸⁷ Bu eser, “*Tefsîrû'l-Firyâbî/Firyâbî'nin tefsiri*” adıyla meşhur olmuştur.⁸⁸ Ravisi Abdullah b. Muhammed b. Saîd b. Ebî Meryem'dir.⁸⁹ Yahya b. Meîn (ö. 234/848), bu tefsirin Kabîsa b. Ukbe'nin (ö. 215/830) kitabından daha sevimli olduğunu söylemiştir.⁹⁰ İbn Hacer el-Askalânî de bu kitabın hacmi küçük fakat çok faydalı bir tefsir olduğunun altını çizmiştir.⁹¹ 2. *Kitâbü't-tahâre* 3. *Kitâbü's-salât* 4. *Kitâbü's-sıyâm* 5. *Kitâbü'z-zekât* 6. *Kitâbü'l-menâsik*⁹² 7. *Kitâbü terkî'l mer-i ani'l Kur'ân*⁹³ 8. *el-Müsne'd*: Ravileri Saîd b. Abdûs, Mahmûd b. Hâmid ed-Dımaşkî ve Ebû'd-Dahdâh Ahmed b. Muhammed et-Temîmî'dir. İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı eserinin en temel kaynaklarından biridir.⁹⁴ 9. *Min hadîsi el-İmâm Süfyân b. Saîd es-Sevrî*: Âmir Hasan Sabri tarafından neşredilmiştir. Seriyî b. Yahyâ ve Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin Süfyân es-Sevrî'ye nispet ettikleri nakillerden müteşekkildir. Kitabın 123. sayfasından 171. sayfasına kadar olan ikinci kısmı, Firyâbî'nin rivayetlerini içermektedir.⁹⁵

⁸⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l-îbâd*, thk. Abdurrahmân Umeyre, (Riyad: Dâru'l-Meârif es-Suûdiyye, ts.), 33.

⁸⁷ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 12/141.

⁸⁸ Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 59.

⁸⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/293.

⁹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206-207; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/536.

⁹¹ İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman Musa (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1984), 4/170.

⁹² Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 2/10.

⁹³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan en-Nâşir, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tıbbâ'i ve'n-Neşr, 1997), 58; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 2/293.

⁹⁴ Koçkuzu, “Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî”, 16/146.

⁹⁵ Âmir Hasan Sabri, *Min hadîsi el-İmâm Süfyân b. Saîd es-Sevrî*, (Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslâmî, 2004).

Sonuç

Çalışmamız neticesinde doğum ve vefat tarihi hakkındaki tartışmalar dikkate alındığında, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin 120/738 senesinde Afganistan'ın Faryâb kasabasında dünyaya geldiği, 212/827 senesinde ise bugün İsrail'in kontrolünde bulunan Kaysâriyye'de vefat ettiği fikri, kaynaklar çoğunlukla bu tarihi tekrarladığı için kuvvet kazanmıştır.

Firyâbî'nin memleketinden ayrılarak ilim tahsil etmek amacıyla çok genç yaşlarda yolculuklar yaptığı görülmüştür. Bu yolculuklarda; Beyrut'a, Şam'a, Mekke'ye, Kûfe'ye, Mısır'a ve son olarak da Kaysâriyye'ye gitmiştir. 37 kişiden hadis aldığı, 57 kişiye de hadis aktardığı tespit edilmiştir. Bu kişiler arasında en dikkat çekici olanların Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Zâide b. Kudâme, Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî olduğu kanısına varılmıştır. Firyâbî'nin hayatına en çok tesir eden kişi Mekke'de tanıştığı Sevrî olmuştur. O, zamanla Sevrî'nin en gözde öğrencilerinden biri olmuştur. Buhârî'nin ise çok genç yaşlarda Firyâbî'nin yanına geleerek ondan bir müddet hadis yazmıştır.

Hadis otoritelerinin Firyâbî hakkındaki kanaatleri genel manada onun “sika” olduğu yönündedir. Günümüze ulaşamamış olsalar da tefsire, hadise ve fıkha dair eserler yazması ve âlimlerin onun hakkındaki müspet değerlendirmeleri, Firyâbî'nin pek çok ilmî disiplinde rûştünü ispat etmiş bir âlimdir. Diğer bir yönden Sevrî ile olan sıkı dostluğu ona insanlar arasında hatırı sayılır bir hürmet ve şöhret kazandırmıştır. Çeşitli ülke ve şehirlerde yaşayan ilim meraklıları onu görmek için Firyâbî'nin vefatına dek yaşadığı Kaysâriyye'ye yolculuk yapmıştır.

Eserlerindeki isimlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda Firyâbî'nin tefsir ve hadisle yoğun bir şekilde meşgul olduğu ancak buna ilaveten fıkıh kitapları telif etmek için de özel bir çaba sarf etmiştir. Bu doğrultuda *Kitâbü's-salât*, *Kitâbü's-sıyâm*, *Kitâbü'z-zekât* ve *Kitâbü'l-menâsik* adlı kitaplarla İslâm'ın beş şartına yönelik bir seri ortaya koymak için zaman harcadığı görülmektedir. *Kitâbü terkî'l mer-i ani'l Kur'ân* isimli diğer eser ise -içeriği bilinemesi dahi- Kur'ân'ı terk etmenin kötülüğünden bahseden bir rivayet yahut öğüt kitabı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Firyâbî oldukça erken bir dönemde yaşamış, çok önemli simalarla sıkı bağlar kurmuştur. Öncü âlimlerden eğitim almış ve bildikleriyle sonraki dönemlere ışık tutan şahsiyetlerin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Tüm bu yönleriyle ve tefsir ilmine kazandırdıklarıyla Muhammed b. Yûsuf el-

Firyâbî, çağdaşları arasında hicri 3. asır hattının mühim tefsir kaynaklarından biri olarak öne çıkmıştır.

Kaynakça

- Abdülhak el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdillâh. *Merasiidü'l-İttıla' alâ esmâ'il-emkine ve'l-bikâ'*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Baskı, 1411/1991.
- Atalay, Mehmet. "Zâhr-i Fâyâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1434/2013.
- Baba Bay, Khal Mohammad. *Meymene (Faryab/Afganistan) Bölgesinin Etnobotanigi ve Tarımsal Biyoçeşitliliği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1439/2018.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi. *et-Târîhu'l-kebir*. 8 Cilt. Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, 1. Basım, ts.
- Buhârî. *Halku ef'âli'l-'ibâd*. thk. Abdurrahmân Umeyre. Riyad: Dâru'l-Meârif es-Suûdiyye, ts.
- Buhârî. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Mahmud İbrahim Zayed. 2 Cilt. Halep: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1. Basım, 1397/1977.
- Ceylan, Hanifi. *Ebû Bekr Ca'fer B. Muhammed el-Firyâbî ve Hadis İlmindeki Yeri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1433/2012.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebü'l-Berakât el-Bağdâdî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1420/1999.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l müfessirîn*. thk. Süleymân b. Salih el-Hizzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Baskı, 1417/1997.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1394/1974.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî. *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâ'il-hadîs*. thk. Muhammed Saîd Ömer İdris. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408/1988.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Âvvâd. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarb el-İslâmî, 1. Baskı, 1422/2002.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Muavvaz ve Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1. Baskı, 1417/1997.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbüddin Ebi Saîd Ömer b. Ğarame el-Ömeri. 74 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr li't-Tıbâ'ati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1416/1995.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Haydarâbât: Dâiratü'l-Mearif el-Osmâniyye, 1370/1952.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tebsiru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebeh*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l İlmiyye, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Saîd Abdurrahman Musa. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1984.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefâyâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1415/1994.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabat: Dâiratü'l Meârif, 1393/1973.
- İbn Hibbân. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*. thk. Seyyit Aziz Bey. 2 Cilt. Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1417/1996.
- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dımaşkî. *el-Maksadü'l-erşed fî zikri ashâbi('l-İmâm) Ahmed*. thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymîn. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1411/1990.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sad b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbâs. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1. Baskı, 1388/1968.
- İbnü'l Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütüb el-İlmiyye, 1413/1992.

- İbnü'n Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan en-Nâşir. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Târîhu's-sikât*. Suudi Arabistan: Dâru'l-Bâz, 1405/1984.
- İsmâîl Paşa, Bağdatlı. *Hediyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't Tûrâs el-Arabî, 1370/1951.
- Kardâvî, Ebû Muhammed Yûsuf b. Ya'kûb b. İsmâîl el-Kâdî el-Ezdî. *Keyfe neteâmelü mea's-sünneti'n-nebebiyye*. Amerika: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, ts.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâs el-Arabî-Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/146. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1992.
- Muhammed Mansûr, ez-Ziyâd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ: el-Kısmü'l-mütemmim litâbü ehlî'l-Medîneti ve min ba'dihim*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2. Baskı, 1408/1987.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Künâ ve'l-esmâ*. thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. 2 Cilt. Medine: İmâdetü'l-Bahsü'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1405/1984.
- Sabri, Âmir Hasan. *Min hadîsi el-İmâm Süfyân b. Saîd es-Sevrî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslâmî, 1424/2004.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefâyât*. thk. Ahmet el-Arnâvut et-Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâs el-Arabî, 1420/2000.
- Sâlih, Subhî. *Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuhû*. Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, ts.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Muallimî el-Yemânî. 13 Cilt. Haydarabat: Dâiratü'l-Meârif, 1381/1962.
- Sibâî, Mustafa. *es-Sünnetü ve mekânetühâ fi't-teşrî'l-İslâmî*. Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzi' ve't-Terceme, 1438/2017.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es- eş-Şâfiî. *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. thk. Ab-

- dullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh b. Saîd b. Mesrûk el-Kûfî. *Tefsîrû's-Sevrî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Ebû Muâz Târik b. Avazullah-Ebü'l-Fazl Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1416/1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî. *Târîhu'r-rûsul ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrâhîm. 12 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Baskı, 1387/1967.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman. *Mevsûatü't-tefsîri'l-me'sûr*. 23 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2018.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1422/2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez- et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l Hadîs, 1426/2006.
- Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*. thk. Nureddin Itr. Katar: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.
- Zehebî. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed El Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâ'i ve'n-Neşr, 1383/1963.
- Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşar Âvvâd. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî. *Tezkiretü'l-huffâz*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zehrânî, Muhammed b. Matar. *Safahâtün meşraka min hayâtî's-selef: Süfyân es-Sevrî*. Medine: Dâru'l-Hudayrî, ts.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimaşkî. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, 1422/2002.